

Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

Analiza statystyczna funkcjonowania systemu
nieodpłatnej pomocy prawnej
i nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego
w roku 2022

dr Paweł Ostaszewski

Analizy wymiaru sprawiedliwości
Warszawa 2024

Spis treści

Wprowadzenie	5
1. Dotychczas przeprowadzone analizy systemu	8
2. Metodologia przeprowadzonej analizy	12
3. Wyniki przeprowadzonych analiz dwuwymiarowych	17
3.1. Zmienne związane z organizacją systemu nieodpłatnego poradnictwa	17
3.2. Czynniki urbanizacyjny	18
3.3. Czynniki demograficzny	20
3.4. Czynniki ekonomiczny	21
3.5. Czynniki socjalny	22
3.6. Czynniki aktywności społecznej	24
3.7. Czynniki zagrożeń społecznych	25
Podsumowanie	27
Bibliografia	31

Wprowadzenie

Niniejszy raport przedstawia krótką analizę danych ilościowych charakteryzujących funkcjonowanie systemu dotyczącego nieodpłatnej pomocy prawnej i nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego. System ten został wprowadzony ustawą z 5 sierpnia 2015 r. (dalej ustawa)¹. Zgodnie z art. 3 i 3a tej ustawy:

„Art. 3. 1. Nieodpłatna pomoc prawna obejmuje:

- 1) poinformowanie osoby fizycznej, zwanej dalej «osobą uprawnioną», o obowiązującym stanie prawnym oraz przysługujących jej uprawnieniach lub spoczywających na niej obowiązkach, w tym w związku z toczącym się postępowaniem przygotowawczym, administracyjnym, sądowym lub sądownoadministracyjnym lub
- 2) wskazanie osobie uprawnionej sposobu rozwiązania jej problemu prawnego, lub
- 3) sporządzenie projektu pisma w sprawach, o których mowa w pkt 1 i 2, z wyłączeniem pism procesowych w toczącym się postępowaniu przygotowawczym lub sądowym i pism w toczącym się postępowaniu sądownoadministracyjnym, lub
- 3a) nieodpłatną mediację, lub
- 4) sporządzenie projektu pisma o zwolnienie od kosztów sądowych lub ustanowienie pełnomocnika z urzędu w postępowaniu sądowym lub ustanowienie adwokata, radcy prawnego, doradcy podatkowego lub rzecznika patentowego w postępowaniu sądowno-

¹ Ustawa z 5 sierpnia 2015 r. o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 945 ze zm.).

ministracyjnym oraz poinformowanie o kosztach postępowania i ryzyku finansowym związanym ze skierowaniem sprawy na drogę sądową.”.

„Art. 3a. 1. Nieodpłatne poradnictwo obywatelskie obejmuje działania dostosowane do indywidualnej sytuacji osoby uprawnionej, zmierzające do podniesienia świadomości tej osoby o przysługujących jej uprawnieniach lub spoczywających na niej obowiązkach oraz wsparcia w samodzielnym rozwiązywaniu problemu, w tym, w razie potrzeby, sporządzenie wspólnie z osobą uprawnioną planu działania i pomoc w jego realizacji. Nieodpłatne poradnictwo obywatelskie obejmuje w szczególności porady dla osób zadłużonych i porady z zakresu spraw mieszkaniowych oraz zabezpieczenia społecznego.

2. Nieodpłatne poradnictwo obywatelskie obejmuje również nieodpłatną mediację.”.

W myśl art. 4 ww. ustawy o nieodpłatną pomoc prawną lub nieodpłatne poradnictwo obywatelskie może ubiegać się osoba, która nie jest w stanie ponieść kosztów odpłatnej pomocy prawnej, w tym także osoba prowadząca jednoosobową działalność gospodarczą niezatrudniająca innych osób w ciągu ostatniego roku. Nieodpłatna pomoc prawna i nieodpłatne poradnictwo obywatelskie stanowią zadania zlecone z zakresu administracji rządowej realizowane przez powiat w porozumieniu z gminami albo samodzielnie (art. 8 ustawy). W największym skrócie nieodpłatnej pomocy prawnej może udzielać adwokat, radca prawny, upoważniony aplikant adwokacki lub aplikant radcowski, a w punktach pomocy prawnej powierzonych do prowadzenia organizacji pozarządowej także doradca podatkowy (w zakresie prawa podatkowego) i magister prawa posiadający co najmniej trzyletnie doświadczenie w wykonywaniu czynności wymagających wiedzy prawniczej związanych ze świadczeniem pomocy prawnej. Z kolei nieodpłatne poradnictwo obywatelskie może świadczyć doradca (art. 11 ust. 3a ustawy), zaś nieodpłatną mediację realizuje mediator wpisany na listę stałych mediatorów prowadzoną przez prezesa sądu okręgowego lub przez organizację pozarządową albo uczelnię.

Nieodpłatna pomoc prawna i nieodpłatne poradnictwo obywatelskie są finansowane z budżetowej dotacji celowej dla powiatów. Wysokość tej dotacji zależy od ustalonej kwoty bazowej i mnożnika, na który ma wpływ m.in. liczba mieszkańców w powiatach (art. 19 i 20 ustawy).

Funkcjonowanie systemu nieodpłatnej pomocy prawnej i nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego będzie analizowane w niniejszym raporcie na podstawie danych o liczbie porad prawnych i obywatelskich oraz liczbie punktów i lokalizacji świadczenia tych porad w 2022 r. w poszczególnych powiatach, udostępnionych przez Wydział Nieodpłatnej Pomocy Prawnej i Poradnictwa Obywatelskiego Departamentu Strategii i Funduszy Europejskich Ministerstwa Sprawiedliwości oraz wybranych danych makrospołecznych charakteryzujących powiaty, uzyskanych z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego.

Porada to pomoc prawna lub obywatelska, w tym mediacja, udzielana w oparciu o art. 3, 3a i 4a ustawy, udokumentowana w centralnym systemie teleinformatycznym do obsługi nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego oraz edukacji prawnej. Punkt to miejsce świadczenia porad w ramach systemu nieodpłatnej pomocy, a lokalizacja to konkretny lokal świadczenia nieodpłatnej pomocy w powiecie (pomoc prawna lub obywatelska w ramach jednego punktu może być świadczona w większej liczbie lokali – np. w inne dni lub w różnych miejscowościach). Liczba punktów jest powiązana z liczbą mieszkańców w powiecie, a na każde 25 tys. mieszkańców powinien przypadać jeden punkt, z tym że liczba punktów nie może być mniejsza niż 2 i większa niż 35. Połowa punktów powinna być powierzona do prowadzenia adwokatom i radcom prawnym z przeznaczeniem na udzielanie nieodpłatnej pomocy prawnej, a druga połowa organizacji pozarządowej prowadzącej działalność pożytku publicznego, z przeznaczeniem na udzielanie nieodpłatnej pomocy prawnej lub świadczenie nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego (art. 11 ustawy). Ocena Skutków Regulacji sformułowana do ww. ustawy szacowała zapotrzebowanie na nieodpłatną pomoc prawną w liczbie od 1 mln do 1,7 mln porad rocznie².

Celem przeprowadzonej analizy jest opis rozmiarów udzielanej nieodpłatnej pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego oraz weryfikacja i zidentyfikowanie czynników mających wpływ na liczbę porad w poszczególnych powiatach.

² Za: Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja o wynikach kontroli. Funkcjonowanie systemu nieodpłatnej pomocy prawnej*, 30.05.2018, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,16874,vp,19432.pdf> (dostęp: 1 kwietnia 2024 r.), s. 27.

1. Dotychczas przeprowadzone analizy systemu

Od uchwalenia w 2015 r. ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej, uregulowany w niej system nieodpłatnego poradnictwa prawnego i obywatelskiego był przedmiotem przynajmniej kilku analiz. Pierwszą z nich, dotyczącą 2016 r., przeprowadziło w 2017 r. Ministerstwo Sprawiedliwości³. W tamtym stanie prawnym system obejmował jeszcze tylko nieodpłatną pomoc prawną oraz edukację prawną. Dane o liczbie aktywnych punktów i udzielonych porad zostały zebrane w tabeli 1. Warto wskazać, że w 2016 r. 464 557 nieodpłatnych porad prawnych udzielono 398 628 osobom, w tym prawie dwa razy częściej w punktach prowadzonych przez adwokatów i radców prawnych niż w punktach prowadzonych przez organizacje pozarządowe. Średni koszt jednej porady obliczono wtedy na 202,74 zł, w tym u adwokatów i radców – 184,67 zł, a w organizacjach pozarządowych – 234,21 zł. Porady te dotyczyły najczęściej prawa cywilnego, w tym rzeczowego i spadkowego, a także prawa rodzinnego, w tym głównie alimentów i rozwodów lub separacji. Porady te trwały najczęściej od 15 do 60 minut⁴. Analogiczne dane o czasie trwania, przedmiocie porad oraz ich przeciętnych kosztach ustalono w toku kontroli Najwyższej Izby Kontroli⁵ oraz w analizie danych z 2020 r.⁶

Najwyższa Izba Kontroli na podstawie analizy funkcjonowania systemu w 2016 r. i I połowie 2017 r. wskazała, że system w bardzo ograniczonym zakresie przyczynił się do eliminowania nierówności w dostępie do profesjonalnej pomocy prawnej na etapie przedsądowym, że staro-

³ Ministerstwo Sprawiedliwości, *Ocena wykonywania zadań z zakresu nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej za 2016 rok*, 23 czerwca 2017 r., dokument niepublikowany.

⁴ Ministerstwo Sprawiedliwości, *Ocena....*

⁵ Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja....*, s. 43–53.

⁶ Ocena Ministra Sprawiedliwości z realizacji zadań z zakresu nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego oraz edukacji prawnej za 2020 rok za: B. Przywora, A. Wróbel, *Analiza prawnoporównawcza sposobów finansowania oraz metod weryfikacji jakości systemu pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego na tle wybranych państw europejskich*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2022, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2022/12/IWS_Przywora-B.-Wrobel-A._Analiza-prawnoporownawcza-sposobow-finansowania-oraz-metod-weryfikacji-jakosci-systemu-pomocy-prawnej.pdf (dostęp: 1 kwietnia 2024 r.), s. 46–47.

stowie powiatowi wywiązali się z zadania stworzenia sieci punktów świadczenia pomocy, ale wykorzystywano tylko przeciętnie 1/4 ich oferty. Ponadto wskazano, że utworzenie systemu i sieci punktów proporcjonalnej do liczby ludności powiatu nie zostało oparte na analizie zapotrzebowania na taką pomoc oraz że występuje wzajemne nakładanie się oferowanych świadczeń m.in. z tymi finansowanymi w ramach sieci Ośrodków Pomocy dla Osób Pokrzywdzonych Przestępstwem. Wskazywano także, że nie zostały w pełni „zidentyfikowane bariery w dostępie do tej formy pomocy, w tym dotyczące niskiego stopnia świadomości prawnej obywateli, czy ograniczonej skuteczności działań informacyjnych. Nie były podejmowane także badania zarówno jakości merytorycznej udzielanych porad, jak i satysfakcji beneficjentów”⁷. Najwyższa Izba Kontroli przywołała w tym kontekście tezę Jana Winczorka, że:

„Rzetelna analiza [...] potrzeb powinna obejmować częstotliwość występowania problemów prawnych w populacji, jak i poszukiwania pomocy prawnej. [...] działania zmierzające do udoskonalenia funkcjonującego systemu wymagają gromadzenia wiedzy o tym, kto i w jakich sytuacjach korzysta z instytucji prawnych i pomocy prawnej w celu rozwiązania swoich problemów, jak często takie problemy się pojawiają w społeczeństwie, a także jakie bariery przeszkadzają obywatelom i przedsiębiorcom w korzystaniu z praw”⁸.

Najwyższa Izba Kontroli wskazywała też na brak określenia standardów świadczenia tej pomocy i tym samym brak możliwości weryfikacji prawidłowości jej udzielania⁹.

W 2019 r. została opublikowana książka Adrianny Bartnik i Katarzyny Kowalskiej pt. „Nieodpłatna pomoc prawna”, prezentująca m.in. wyniki badań jakościowych dotyczących tej problematyki. Autorki zwracają jednak uwagę, że system nieodpłatnej pomocy prawnej wykracza znacząco poza ten zakres ustalony ustawą z 2015 r. i tym samym przyjmują one szerszą perspektywę analizy, obejmującą także np. poradnictwo akademickich klinik prawa i punkty porad prowadzone przez różne instytucje publiczne i organizacje pozarządowe. Ich ciekawą obserwacją jest to, że nie sposób rozróżnić (tak jak planowała to ustawa z 2015 r.) pomocy prawnej przedsądowej i sądowej (która z omawianego systemu miała być wyłączona), bo np. duża część poradnictwa, także w ramach systemu nieodpłatnej pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego, to tłumaczenie klientom treści ich wyroków i decyzji sądowych, co zasadniczo można by nazwać też pomocą po-sądową¹⁰.

Bogusław Przywora i Aleksander Wróbel w opracowaniach przygotowanych dla Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości wskazywali, że poradnictwo prawne dla obywateli pojawia

⁷ Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja...*, s. 15.

⁸ J. Winczorek, *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, „Państwo i Prawo” 2016, nr 12 za: Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja...* s. 21.

⁹ Najwyższa Izba Kontroli, *Informacja...*, s. 22.

¹⁰ A.S. Bartnik, K.J. Kowalska, *Nieodpłatna pomoc prawna*, Warszawa 2019, s. 21–22.

się także w innych ustawach, np. w ustawie z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej¹¹, jako forma specjalistycznego poradnictwa dla osób i rodzin będących w zainteresowaniu tej ustawy, a także w ustawie z 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych¹², czy ustawie z 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym¹³. Ci sami autorzy wskazywali też, że pierwotny kształt systemu nieodpłatnej pomocy prawnej w Polsce uległ znaczącym modyfikacjom w latach 2015–2021, ale ciągle nie istnieją mechanizmy skutecznej weryfikacji jakości świadczonej w ramach tego systemu pomocy¹⁴.

Kilka artykułów systemowi nieodpłatnej pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego poświęcił także Dawid Daniluk. Autor ten wypowiada się jednoznacznie negatywnie o dodaniu do systemu nieodpłatnej pomocy prawnej komponentu poradnictwa obywatelskiego i postuluje rezygnację z tego elementu systemu. Uznaje bowiem, że w praktyce pomoc ta również polega najczęściej na pomocy prawnej, a jej świadczenie tylko niepotrzebnie komplikuje sytuację osób jej udzielających, treść konkursów dla podmiotów mogących ją świadczyć oraz utrudnia świadczenie samej pomocy i obniża jej jakość¹⁵.

W 2023 r. został opublikowany także najnowszy raport Instytutu Spraw Publicznych¹⁶, który wskazuje m.in. na konieczność lepszego informowania o dostępności systemu nieodpłatnej pomocy prawnej i obywatelskiej, rozszerzenia grupy uprawnionych do tej pomocy także o małych i średnich przedsiębiorców znajdujących się w trudnej sytuacji majątkowej, uwzględnienia możliwości ubiegania się o prowadzenie punktu nieodpłatnej pomocy prawnej przez akademickie poradnie prawne, rozszerzenia świadczonej w ramach systemu pomocy o reprezentację klientów poza sądami, przygotowywanie pism procesowych i opinii prawnych, wprowadzenia mechanizmów badania jakości świadczonej nieodpłatnej pomocy prawnej oraz stworzenie Funduszu Pomocy Prawnej, jako dodatkowego źródła finansowania systemu, przeznaczanego na udoskonalanie jego działania.

W poniższej tabeli 1 przedstawiono podstawowe dane ilościowe charakteryzujące system nieodpłatnej pomocy prawnej i nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego w latach 2016–2023. Pokazują one, że od uruchomienia systemu w 2016 r. funkcjonuje on raczej

¹¹ Obecnie tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 901 ze zm.

¹² Obecnie tekst jedn. Dz.U. z 2024 r. poz. 44.

¹³ Obecnie tekst jedn. Dz.U. z 2024 r. poz. 609. Zob. B. Przywora, A. Wróbel, *Poradnictwo obywatelskie w świetle badań prawnoporównawczych*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2020, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2021/01/IWS_Przywora-B.-Wr%C3%B3bel-A._Poradnictwo-obywatelskie-w-%C5%9Bwietle-bada%C5%84-prawnopor%C3%B3wnawczych.pdf (dostęp: 1 kwietnia 2024 r.), s. 10–11.

¹⁴ B. Przywora, A. Wróbel, *Poradnictwo...*, s. 13–29.

¹⁵ D. Daniluk, *Nieodpłatne poradnictwo obywatelskie w świetle ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej. Wymiar teoretyczny i praktyczny*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2022, nr 10, s. 41–56.

¹⁶ F. Czernicki, *Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej. Wnioski z ośmiu lat funkcjonowania i propozycje zmian*, Instytut Spraw Publicznych, ANALIZY I OPINIE #2 (153)/2023, <https://www.isp.org.pl/pl/publikacje/ustawa-o-nieodplatnej-pomocy-prawnej-wnioski-z-osmiu-lat-funkcjonowania-i-propozycje-zmian> (dostęp: 10 kwietnia 2024 r.)

stabilnie. Nieznacznie zmniejszyła się w analizowanym okresie liczba punktów świadczenia porad – z wyjściowych 1524 do 1498 w 2023 r. W tym samym czasie ogólna liczba udzielanych rocznie porad uległa nieznacznemu (około 10%) zwiększeniu – z 464 557 w 2016 r. do 509 165 w roku 2023. Warto jednak zwrócić uwagę na istotne (około 30%) załamanie funkcjonowania systemu w latach 2020–2021, związane z pandemią COVID-19 i fakt rozszerzenia w 2019 r. systemu o komponent nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego. Jeżeli by analizować zmiany jedynie w zakresie nieodpłatnych porad prawnych, to widoczny jest generalny spadek ich liczby – o około 10% od 2016 r. do 2023 r.

Tabela 1. Liczba punktów i porad w ramach systemu nieodpłatnej pomocy prawnej i nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego

Rok	Liczba punktów	Ogólna liczba porad	Liczba nieodpłatnych porad prawnych	Liczba nieodpłatnych porad obywatelskich	Liczba mediacji
2016	1524	464 557	464 557	-	-
2017	1525	456 355	456 355	-	-
2018	1524	452 584	452 584	-	-
2019	1529	455 055	401 185	53 870	141
2020	1522	315 391	264 190	51 201	252
2021	1520	388 891	312 648	76 243	215
2022	1516	459 779	369 443	90 336	343
2023	1498	509 165	416 200	92 965	447

Źródło: Ministerstwo Sprawiedliwości, *Ocena wykonywania zadań z zakresu nieodpłatnej pomocy prawnej oraz edukacji prawnej za 2016, 2017, 2018 rok*, dokumenty niepublikowane; B. Przywora, A. Wróbel, *Analiza prawnoporównawcza sposobów finansowania oraz metod weryfikacji jakości systemu pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego na tle wybranych państw europejskich*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2022, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2022/12/IWS_Przywora-B.-Wrobel-A._Analiza-prawnoporownawcza-sposobow-finansowania-oraz-metod-weryfikacji-jakosci-systemu-pomocy-prawnej.pdf (dostęp 1 kwietnia 2024 r.); D. Daniluk, *Nieodpłatne poradnictwo obywatelskie w świetle ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej. Wymiar teoretyczny i praktyczny*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2022, nr 10, s. 41–56; dane udostępnione przez Wydział Nieodpłatnej Pomocy Prawnej i Poradnictwa Obywatelskiego Departamentu Strategii i Funduszy Europejskich Ministerstwa Sprawiedliwości.

2. Metodologia przeprowadzonej analizy

Jak wskazywano na wstępie, głównym przedmiotem niniejszego raportu jest statystyczna analiza funkcjonowania systemu nieodpłatnej pomocy prawnej i nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego przeprowadzona na podstawie danych o liczbie porad prawnych i obywatelskich oraz liczbie punktów i lokalizacji świadczenia tych porad w 2022 r. w poszczególnych powiatach, gdzie dane zostały udostępnione przez Wydział Nieodpłatnej Pomocy Prawnej i Poradnictwa Obywatelskiego Departamentu Strategii i Funduszy Europejskich Ministerstwa Sprawiedliwości oraz wybranych danych makrospołecznych charakteryzujących powiaty uzyskanych z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego. Celem tej analizy jest zaś opis rozmiarów udzielanej nieodpłatnej pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego oraz weryfikacja i zidentyfikowanie czynników mających wpływ na liczbę porad w poszczególnych powiatach, w tym także z wyszczególnieniem rozmiarów tych powiatów (rozdzielenie na powiaty małe o liczbie mieszkańców nieprzekraczającej 50 tys. osób i powiaty duże o liczbie mieszkańców przekraczającej 50 tys. osób).

Przekazane przez Wydział Nieodpłatnej Pomocy Prawnej i Poradnictwa Obywatelskiego dane obejmowały liczby porad zarówno w roku 2022, jak i 2023, jednak w chwili prowadzenia analizy (kwiecień 2024 r.) w Banku Danych Lokalnych GUS nie było jeszcze dostępnych większości interesujących danych makrospołecznych dotyczących powiatów z 2023 r., dlatego też zrezygnowano z analizy danych dla tego roku.

Dla realizacji postawionego wyżej celu przeprowadzono statystyczne analizy jedno- i dwuwymiarowe (korelacje i w jednym przypadku porównanie średnich). W analizach dwuwymiarowych zmiennymi zależnymi były:

- 1) ogólna liczba nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich w powiecie;
- 2) liczba nieodpłatnych porad prawnych w powiecie,
- 3) liczba nieodpłatnych porad obywatelskich w powiecie,
- 4) liczba nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich w powiecie na 10 tys. mieszkańców.

Zmiennymi niezależnymi wykorzystanymi w analizie były zaś charakterystyki makrospołeczne poszczególnych powiatów zgrupowane w siedem czynników:

- 1) związane z samą organizacją systemu nieodpłatnego poradnictwa: 1a. liczba punktów nieodpłatnej pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego, 1b. liczba lokalizacji tych punktów, 1c. łączna liczba form edukacji prawnej prowadzonej w powiecie (wykłady, warsztaty, informatory i poradniki w wersji papierowej, internetowe serwisy edukacyjne, informatory i poradniki w wersji elektronicznej, audycje w mediach, publikacje w mediach, kampanie społeczne i inne formy). Postawiona hipoteza zakłada, że większa liczba punktów, lokalizacji i form edukacji prawnej jest związana z większą liczbą porad;
- 2) urbanizacyjne: 2a. liczba mieszkańców, 2b. gęstość zaludnienia, 2c. rodzaj powiatu (ziemski lub grodzki), 2d. wskaźnik urbanizacji (procent ludności powiatu mieszkającej w miastach), 2e. liczba osób uczestniczących w imprezach masowych na tysiąc mieszkańców. Postawiona hipoteza zakłada, że większa liczba porad powinna mieć miejsce w powiatach o większej liczbie ludności i wyższej gęstości zaludnienia, powiatach grodzkich, bardziej zurbanizowanych, w których jest też udział uczestników imprez masowych;
- 3) demograficzne: 3a. mediana wieku mieszkańców, 3b. wysokość przyrostu naturalnego, 3c. liczba zawieranych małżeństw na tysiąc mieszkańców, 3d. liczba orzeczonych rozwodów na tysiąc mieszkańców, 3e. wskaźnik obciążenia demograficznego (liczba ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym). Postawiona hipoteza zakładała, że wyższa liczba porad będzie charakteryzować powiaty, w których jest wyższy przeciętny wiek mieszkańców, niższy przyrost naturalny, niższy udział zawieranych małżeństw, wyższy udział udzielanych rozwodów oraz wyższy udział mieszkańców w wieku nieprodukcyjnym przypadających na liczbę mieszkańców w wieku produkcyjnym;
- 4) ekonomiczne: 4a. dochody gmin i miast na prawach powiatu na jednego mieszkańca, 4b. stopa bezrobocia, 4c. przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto, 4d. liczba zarejestrowanych samochodów osobowych na 100 mieszkańców. Hipoteza zakłada, że nieodpłatne porady są częściej udzielane w powiatach o niższych dochodach przypadających na jednego mieszkańca, wyższej stopie bezrobocia, niższej wysokości przeciętnego wynagrodzenia oraz niższym udziale samochodów osobowych na liczbę mieszkańców;
- 5) socjalne: 5a. liczba rodzin korzystających z pomocy społecznej, 5b. liczba rodzin korzystających z pomocy społecznej na tysiąc mieszkańców, 5c. wydatki na pomoc społeczną na jednego mieszkańca, 5d. łączna kwota dodatków mieszkaniowych, świadczeń rodzinnych, zasiłków rodzinnych i zasiłków pielęgnacyjnych na jednego mieszkańca; 5e. liczba mieszkańców przypadająca na jedną aptekę, 5f. odsetek dzieci w wieku

3–6 lat uczęszczających do przedszkoli, 5g. odsetek dzieci w wieku do lat 3 objętych opieką w żłobkach. W ramach postawionej hipotezy przewidywano, że wyższa liczba udzielanych porad prawnych i obywatelskich będzie charakterystyczna dla powiatów, w których więcej rodzin korzysta z pomocy społecznej, w której wydatki na pomoc społeczną oraz wsparcie socjalne dla mieszkańców jest wyższe, w których zaś liczba mieszkańców przypadających na jedną aptekę jest niższa i niższe są także odsetki dzieci w wieku 3–6 lat uczęszczających do przedszkoli i tych w wieku do lat 3 uczęszczających do żłobków;

- 6) czynnik aktywności społecznej: 6a. liczba zarejestrowanych firm na 100 tys. ludności, 6b. frekwencja do sejmików wojewódzkich w wyborach w 2018 r., 6c. liczba pracujących na liczbę ludności w wieku produkcyjnym. Postawiona hipoteza zakładała, że mieszkańcy z powiatów charakteryzujących się wyższą aktywnością społeczną, rozumianą tu jako wyższy udział zarejestrowanych firm przypadających na liczbę mieszkańców, wyższą frekwencją w poprzednich wyborach samorządowych oraz wyższą liczbą osób pracujących przypadającą na liczbę osób w wieku produkcyjnych, będą częściej korzystać z nieodpłatnej pomocy prawnej i obywatelskiej;
- 7) czynnik zagrożeń społecznych: 7a. ogólna liczba przestępstw na 100 tys. mieszkańców, 7b. liczba samobójstw zakończonych zgonem na 100 tys. mieszkańców, 7c. liczba wypadków drogowych na 100 tys. mieszkańców. Hipoteza postawiona w ramach tego czynnika zakładała, że relatywnie częstsze negatywne zdarzenia w powiecie, rozumiane tu jako współczynnik przestępstw, samobójstw i wypadków drogowych, będą pozytywnie związane z wyższą liczbą nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich.

Zgromadzono dane charakteryzujące 380 powiatów. Wszystkie zmienne obejmowały dane dla wszystkich powiatów, dlatego w dalszych prezentacjach pominięto liczbę obserwacji – zawsze wynosi ona 380 dla wszystkich powiatów i 87 dla powiatów o liczbie ludności do 50 tys. mieszkańców. W tabelach 2 i 3 zaprezentowano podstawowe statystyki opisowe dla zmiennych zależnych i niezależnych.

Tabela 2. Statystyki opisowe zmiennych zależnych (N=380)

	Średnia	Mediana	Odch. st.	Min.	Maks.	Percentyle		
						25	50	75
Liczba porad ogółem	1209,9	801,5	1552,7	113	18721	505,0	801,5	1378,0
Liczba nieodpłatnych porad prawnych	972,2	663,0	1220,7	107	15298	451,0	663,0	1086,3
Liczba nieodpłatnych porad obywatelskich	237,7	132,5	379,6	0	3423	28,3	132,5	302,0
Liczba nieodpłatnych mediacji	0,9	0,0	3,4	0	42	0,0	0,0	0,0
Liczba nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich na 10 tys. mieszkańców	12,0	11,5	4,7	1,8	27,5	8,4	11,5	14,7

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Statystyki opisowe zmiennych niezależnych

	Średnia	Mediana	Odch. st.	Min.	Maks.	Percentyle		
						25	50	75
1a. Liczba punktów	4,0	3,0	3,6	2	35	2,0	3,0	4,0
1b. Liczba lokalizacji	5,0	5,0	3,3	1	24	3,0	5,0	6,0
1c. Suma form edukacji prawnej	45,6	30,0	111,9	0	2003	10,0	30,0	64,8
2a. Liczba mieszkańców na koniec 2022 r.	99385,1	74212,0	123772,1	18802	1861975	51937,8	74212,0	108754,8
2b. Gęstość zaludnienia	357,8	90,0	632,6	18	3602	58,0	90,0	183,5
2d. Wskaźnik urbanizacji	50,3	44,9	27,4	0,0	100,0	30,5	44,9	63,3
2e. Liczba uczestników imprez masowych na 1 tys. mieszk.	394,4	109,2	1135,6	0,0	14600,7	41,2	109,2	286,5
3a. Mediana wieku mieszkańców	42,7	42,7	1,9	35,8	48,5	41,3	42,7	44,1
3b. Przyrost naturalny na 1 tys. mieszkańców	-4,5	-4,7	2,7	-13,0	4,7	-6,3	-4,7	-2,6
3c. Małżeństwa zawarte na 10 tys. mieszkańców	40,3	39,4	18,0	5,3	379,9	36,7	39,4	42,0
3d. Rozwody na 10 tys. mieszkańców	15,0	15,1	3,8	2,6	24,7	12,4	15,1	17,5
3e. Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	70,9	70,7	3,6	62,1	84,8	68,6	70,7	73,0
4a. Dochody gmin i miast na prawach powiatu ogółem na 1 mieszkańca	7118,0	6908,6	953,9	5662,73	12682,45	6506,1	6908,6	7442,2
4b. Stopa bezrobocia (%)	7,3	6,3	4,1	1,0	24,8	4,3	6,3	9,6
4c. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w powiecie w zł	5826,6	5671,0	705,9	4668,60	11361,51	5409,1	5671,0	6033,3
4d. Samochody osobowe na 100 mieszkańców	97,5	95,2	30,9	7,3	610,3	85,0	95,2	106,1
5a. Liczba rodzin korzystających z pomocy społecznej	3912,1	3013,0	3712,7	976	53312	2227,3	3013,0	4556,3
5b. Udział rodzin korzystających z pomocy społecznej na 1 tys. mieszk.	44,4	42,0	16,7	9,50	136,90	32,3	42,0	54,4
5c. Wydatki na pomoc społeczną na mieszkańca	543,4	510,5	212,4	124,99	2980,42	430,2	510,5	610,1
5d. Kwoty dodatków mieszk. świadczeń rodzinnych, zasiłków rodzinnych i zasiłków pielęgnacyjnych w przeliczeniu na mieszkańca	515,4	502,9	138,2	82,36	1220,68	428,5	502,9	601,8
5e. Ludność na aptekę ogólnodostępną	3558,4	3381,0	1114,6	1528,0	14279,0	2942,3	3381,0	3917,3
5f. Dzieci w przedszkolach na 1 tys. dzieci w wieku 3-6 lat	916,6	901,3	103,4	605,0	1271,3	850,1	901,3	954,5
5g. Odsetek dzieci do 3 lat objętych opieką w żłobkach	14,6	12,9	8,9	0,0	57,1	8,3	12,9	18,9
6a. Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	965,3	920,0	280,7	524,0	2440,0	767,3	920,0	1065,0
6b. Frekwencja wyborcza do sejmików województw w 2018 r.	54,0	54,1	3,8	41,1	66,5	51,4	54,1	56,3
6c. Udział osób pracujących do liczby ludności w wieku produkcyjnym	65,9	65,4	6,7	50,5	84,2	60,9	65,4	70,6

cd. tabeli 3

	Średnia	Mediana	Odch. st.	Min.	Maks.	Percentyle		
						25	50	75
7a. Przestępstwa stwierdzone ogółem na 100 tys. mieszkańców	2205,9	1868,6	2273,2	471,3	36034,2	1464,7	1868,6	2391,7
7b. Samobójstwa zakończone zgonem na 100 tys. mieszkańców	18,3	16,1	10,7	0,0	101,1	11,6	16,1	21,8
7c. Wypadki drogowe na 100 tys. mieszkańców	54,6	47,0	40,6	7,5	679,4	35,1	47,0	67,1

Źródło: opracowanie własne.

3. Wyniki przeprowadzonych analiz dwuwymiarowych

3.1. Zmienne związane z organizacją systemu nieodpłatnego poradnictwa

Spośród zmiennych charakteryzujących organizację systemu nieodpłatnej pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego istotnie statystycznie i pozytywnie związane z liczbą nieodpłatnych porad ogółem, nieodpłatnych porad prawnych i nieodpłatnych porad obywatelskich były: liczba punktów poradnictwa w powiecie i liczba lokalizacji tych punktów (por. tabela 4). Niezwiązana była zaś ze zmiennymi zależnymi suma form realizowanej w powiecie edukacji prawnej. Z żadną ze zmiennych niezależnych z tego czynnika nie okazała się zaś skorelowana względna ogólna liczba porad prawnych i obywatelskich – przypadająca na tysiąc mieszkańców powiatu. Oczywiście to nie liczba punktów poradnictwa czy lokalizacji tych punktów generuje większą liczbę porad, tylko liczba punktów i lokalizacji jest bezpośrednio związana z liczbą mieszkańców. Im zaś więcej mieszkańców, tym więcej potencjalnych odbiorców porad.

Z kolei nie potwierdziło się założenie, że bardziej rozwinięta edukacja prawna w powiecie podnosi świadomość mieszkańców i ich gotowość do korzystania z systemu nieodpłatnego poradnictwa.

Tabela 4. Macierz korelacji – zmienne związane z organizacją systemu nieodpłatnego poradnictwa – wszystkie powiaty (N=380)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpłatnych porad prawnych	Oc. Liczba nieodpłatnych porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
1a. Liczba punktów	r Pearsona	,916**	,917**	,798**	,073
	p	<,001	<,001	<,001	,157
1b. Liczba lokalizacji	r Pearsona	,495**	,487**	,461**	-,081
	p	<,001	<,001	<,001	,116
1c. Suma form edukacji prawnej	r Pearsona	,052	,046	,066	-,072
	p	,311	,375	,196	,159

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

W powiatach do 50 tys. mieszkańców (w każdym z nich jest tylko jeden punkt nieodpłatnego poradnictwa, dlatego nie analizowano korelacji z liczbą punktów) liczba lokalizacji i form edukacji prawnej nie była skorelowana z ogólną liczbą udzielonych nieodpłatnych porad ani z ich liczbą przypadającą na tysiąc mieszkańców. Jedyne istotny statystycznie związek, ale kontr-intuicyjny i sprzeczny z postawioną hipotezą, a mianowicie słaby negatywny, ujawnił się w przypadku liczby lokalizacji i liczby nieodpłatnych porad obywatelskich (por. tabela 5).

Tabela 5. Macierz korelacji – zmienne związane z organizacją systemu nieodpłatnego poradnictwa – powiaty do 50 tys. mieszkańców (N=87)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpłatnych porad prawnych	Oc. Liczba nieodpłatnych porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
1b. Liczba lokalizacji	r Pearsona	-,055	,009	-,231*	-,066
	p	,610	,935	,032	,544
1d. Suma form edukacji prawnej	r Pearsona	,017	,036	-,055	-,013
	p	,877	,738	,616	,907

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

3.2. Czynniki urbanizacyjny

W ramach czynnika urbanizacyjnego testowana była hipoteza o związku liczby nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich z liczbą mieszkańców powiatu, gęstością zaludnienia na jego obszarze, odsetkiem ludności zamieszkujących miasta oraz liczbą uczestników imprez masowych przypadającą na tysiąc mieszkańców. Wszystkie z tych zmiennych okazały się istotnie statystycznie skorelowane z bezwzględną liczbą porad, a wszystkie poza liczbą mieszkańców z liczbą tych porad przypadającą na tysiąc mieszkańców. Najsilniej, co raczej oczywiste, na liczbę nieodpłatnych porad – zarówno prawnych, jak i obywatelskich – wpływała po prostu liczba mieszkańców powiatu, ale także gęstość zaludnienia, wskaźnik urbanizacji czy częstsze uczestnictwo w imprezach masowych. Co ważne wyższe wartości tych trzech ostatnich zmiennych charakteryzowały także powiaty o wyższej liczbie porad przypadających na tysiąc mieszkańców. Można więc uznać, że poziom urbanizacji powiatu rzeczywiście różnicuje częstość korzystania z nieodpłatnego poradnictwa.

Bardzo silny okazał się także związek analizowanych zmiennych zależnych ze zmienną charakteryzującą, czy dany powiat jest powiatem grodzkim, czy ziemskim. O ile w tych pierwszych przeciętna roczna liczba porad wyniosła 2720, to w powiecie ziemskim jedynie 892 (różnica istotna statystycznie – $F=94,19$, $p<0,001$, $Eta=0,45$). Uwidoczniła się w tej mierze także różnica we względnej liczbie porad przypadających na tysiąc mieszkańców –

w powiatach grodzkich było to przeciętnie 15,5, a w ziemskich – 11,6 (różnica istotna statystycznie – $F=4,29$, $p<0,05$, $Eta=0,22$).

Tabela 6. Macierz korelacji – czynnik urbanizacyjny – wszystkie powiaty (N=380)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
2a. Liczba mieszkańców na koniec 2022 r.	r Pearsona	,923**	,934**	,774**	,031
	p	<,001	<,001	<,001	,551
2b. Gęstość zaludnienia	r Pearsona	,595**	,589**	,539**	,316**
	p	<,001	<,001	<,001	<,001
2d. Wskaźnik urbanizacji	r Pearsona	,413**	,408**	,376**	,447**
	p	<,001	<,001	<,001	<,001
2e. Liczba uczestników imprez masowych na 1 tys. mieszk.	r Pearsona	,208**	,206**	,190**	,116*
	p	<,001	<,001	<,001	,024

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

Podobny, choć nie w każdym przypadku istotny statystycznie, okazał się związek między liczbą porad a wskaźnikami związanymi z urbanizacją w powiatach do 50 tys. mieszkańców. W tych powiatach największy wpływ na liczbę udzielonych porad miała gęstość zaludnienia i odsetek ludności miejskiej, a niższy – liczba mieszkańców, która w tych powiatach, co oczywiste, była mało zróżnicowana (por. tabela 7). Co ciekawe, ta ogólna liczba mieszkańców okazała się negatywnie skorelowana ze względną liczbą porad w małych powiatach. Wydaje się jednak, że wynik taki, w sytuacji małych różnic w tych liczebnościach między powiatami, jest jedynie tzw. artefaktem statystycznym.

Tabela 7. Macierz korelacji – czynnik urbanizacyjny – powiaty do 50 tys. mieszkańców (N=87)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
2a. Liczba mieszkańców na koniec 2022 r.	r Pearsona	,216*	,182	,207	-,317**
	p	,045	,091	,055	,003
2b. Gęstość zaludnienia	r Pearsona	,309**	,204	,477**	,170
	p	,004	,058	<,001	,114
2d. Wskaźnik urbanizacji	r Pearsona	,273*	,254*	,189	,148
	p	,010	,018	,079	,172
2e. Liczba uczestników imprez masowych na 1 tys. mieszkańców	r Pearsona	-,101	-,158	,135	-,083
	p	,353	,145	,213	,447

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

3.3. Czynniki demograficzny

Spośród zmiennych zgrupowanych w ramach czynnika demograficznego skorelowane (słabo pozytywnie) z bezwzględną i względną liczbą udzielonych porad prawnych i obywatelskich okazały się jedynie dwie zmienne – liczba rozwodów na 10 tys. mieszkańców i wskaźnik przyrostu naturalnego na tysiąc mieszkańców (por. tabela 8). Przy czym druga z tych relacji ma odwrotny kierunek dla danych o liczbie porad ogółem i liczbie tych porad przypadających na tysiąc mieszkańców. Skądinąd jednak wiadomo, że na oba te wskaźniki najbardziej obecnie wpływa wielkość miejscowości – to w dużych miastach rodzi się więcej dzieci i orzekanych jest więcej rozwodów w przeliczeniu na liczbę mieszkańców. Względna liczba porad była zaś wyższa także w powiatach charakteryzujących się wyższym przeciętnym wiekiem mieszkańców oraz wyższym wskaźnikiem tzw. obciążenia demograficznego, czyli stosunku liczby osób w wieku nieprodukcyjnych do liczby osób w wieku produkcyjnym. Ponieważ jednak wpływ tych zmiennych nie został zaobserwowany dla wszystkich zmiennych zależnych, nie wydaje się, by czynnik demograficzny przynosił jakieś dodatkowe wyjaśnienie, poza wpływem urbanizacji, dla różnic w liczbie udzielanych nieodpłatnych porad między poszczególnymi powiatami. Choć niewątpliwie można wskazać, że wyższy udział rozwodów, a także rodzących się dzieci to czynniki, które rzeczywiście mogą zwiększać zapotrzebowanie na pomoc prawną, w tym także tę nieodpłatną.

Tabela 8. Macierz korelacji – czynnik demograficzny – wszystkie powiaty (N=380)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
3a. Mediana wieku	r Pears.	-,024	-,013	-,056	,234**
	p	,646	,804	,279	<,001
3b. Przyrost naturalny na 1 tys. mieszk.	r Pears.	,101*	,089	,129*	-,178**
	p	,048	,084	,012	<,001
3c. Małżeństwa zawarte na 10 tys. mieszk.	r Pears.	,059	,053	,069	,015
	p	,253	,299	,180	,776
3d. Rozwody na 10 tys. mieszk.	r Pears.	,196**	,198**	,164**	,284**
	p	<,001	<,001	,001	<,001
3e. Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	r Pears.	,011	,021	-,020	,255**
	p	,827	,689	,695	<,001

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

Te same dwie zmienne w ramach tego czynnika – wskaźnik rozwodów i przyrostu naturalnego – okazały się skorelowane z liczbą porad prawnych w małych powiatach – do 50 tys. mieszkańców, ale już żadna z nich z liczbą tych porad przypadającą na tysiąc mieszkańców (por. tabela 9).

Tabela 9. Macierz korelacji – czynnik demograficzny – powiaty do 50 tys. mieszkańców (N=87)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
3a. Mediana wieku	r Pears.	-,056	-,052	-,039	-,048
	p	,609	,635	,723	,658
3b. Przyrost naturalny na 1 tys. mieszk.	r Pears.	,216*	,230*	,057	,163
	p	,044	,032	,603	,131
3c. Małżeństwa zawarte na 10 tys. mieszk.	r Pears.	-,110	-,128	,008	-,179
	p	,312	,237	,939	,098
3d. Rozwody na 10 tys. mieszk.	r Pears.	,317**	,341**	,072	,181
	p	,003	,001	,505	,093
3e. Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	r Pears.	,090	,088	,048	,023
	p	,406	,417	,658	,834

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

3.4. Czynnik ekonomiczny

W ramach czynnika ekonomicznego wszystkie wyodrębnione zmienne okazały się istotnie statystycznie związane z liczbą nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich oraz wszystkie poza wysokością przeciętnego wynagrodzenia z tą liczbą przypadającą na tysiąc mieszkańców, jednak całkowicie przeciwnie do sformułowanej wcześniej hipotezy. Więcej porad udzielanych było w powiatach, które można nazwać bogatszymi – których dochody na mieszkańca i przeciętne wynagrodzenie są wyższe, a w których bezrobocie i liczba posiadanych samochodów są niższe (por. tabela 10). Ponownie należy wskazać, że analizowane wskaźniki ekonomiczne są powiązane z urbanizacją. To w dużych miastach jest niższe bezrobocie i liczba samochodów osobowych przypadających na liczbę mieszkańców, a wyższe dochody na mieszkańca i przeciętne wynagrodzenie. Najsilniej, spośród wskaźników ekonomicznych, z liczbą porad skorelowana była wysokość przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto.

Tabela 10. Macierz korelacji – czynnik ekonomiczny – wszystkie powiaty (N=380)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
4a. Dochody gmin i miast na prawach powiatu ogółem na 1 mieszkańca	r Pears.	,305**	,308**	,260**	,135**
	p	<,001	<,001	<,001	,008
4b. Stopa bezrobocia (%)	r Pears.	-,316**	-,296**	-,339**	-,114*
	p	<,001	<,001	<,001	,026

cd. tabeli 10

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
4c. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w zł	r Pears.	,416**	,403**	,404**	,100
	p	<,001	<,001	<,001	,051
4d. Liczba zarejstr. samoch. os. na 100 mieszk.	r Pears.	-,156**	-,155**	-,138**	-,106*
	p	,002	,002	,007	,039

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

W małych powiatach żaden ze wskaźników ekonomicznych nie był skorelowany z liczbą nieodpłatnych porad prawnych i jedynie liczba samochodów osobowych na 100 mieszkańców była związana (słabo negatywnie) z liczbą nieodpłatnych porad obywatelskich.

Tabela 11. Macierz korelacji – czynnik ekonomiczny – powiaty do 50 tys. mieszkańców (N=87)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
4a. Dochody gmin i miast na prawach powiatu ogółem na 1 mieszkańca	r Pears.	,133	,102	,160	,129
	p	,220	,348	,139	,235
4b Stopa bezrobocia (%)	r Pears.	-,127	-,088	-,185	-,006
	p	,241	,420	,087	,955
4c. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w zł	r Pears.	-,068	-,068	-,033	-,084
	p	,528	,532	,759	,437
4e. Liczba zarejstr. samochodów osobowych na 100 mieszkańców	r Pears.	-,227*	-,184	-,242*	-,099
	p	,035	,089	,024	,362

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

3.5. Czynnik socjalny

Zmienne charakteryzujące różne wymiary wsparcia socjalnego dla mieszkańców były w większości istotnie statystycznie skorelowane z liczbą nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich, ale kierunek tego związku był odwrotny do zakładanego w hipotezie (poza zmienną „liczba rodzin korzystających z pomocy społecznej”, która jednak jest silnie skorelowana z ogólną liczbą mieszkańców powiatu, a tym samym nie wnosi dodatkowej mocy wyjaśniającej). Więcej porad było bowiem udzielanych w powiatach z niższym udziałem rodzin korzy-

stających z pomocy społecznej, w których ogólne kwoty wsparcia socjalnego w przeliczeniu na jednego mieszkańca były niższe, w których był wyższy udział dzieci uczęszczających do przedszkoli żłobków i w których było więcej aptek w przeliczeniu na liczbę mieszkańców (por. tabela 12). Te trzy ostatnie zmienne były także istotnie statystycznie skorelowane ze względną liczbą porad, co by wskazywało, że to one są lepszymi predyktorami częstości udzielania nieodpłatnych porad. Ponownie jednak trzeba wskazać, że wszystkie te zmienne są także związane z poziomem urbanizacji – to w dużych miastach przedszkola, żłobki czy apteki są bardziej dostępne, a udział wsparcia socjalnego w budżetach mieszkańców jest niższy. Ponownie też wynik ten sugeruje, że częstsze korzystanie z nieodpłatnej pomocy prawnej i obywatelskiej w skali makro nie wynika z niższej przeciętnej zamożności mieszkańców czy ich gorszego dostępu do usług społecznych, ale właśnie odwrotnie – z ich wyższej przeciętnej zamożności i wyższej jakości publicznych usług, czy inaczej po prostu z lepszej dostępności nieodpłatnych porad w większych miastach.

Tabela 12. Macierz korelacji – czynnik socjalny – wszystkie powiaty (N=380)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywat.	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
5a. Liczba rodzin korzystających z pomocy społecznej	r Pears.	,865**	,871**	,736**	,083
	p	<,001	<,001	<,001	,105
5b. Rodziny korzystające z pom. społ. na 1 tys. mieszkańców	r Pears.	-,207**	-,192**	-,229**	,080
	p	<,001	<,001	<,001	,120
5c. Wydatki na pomoc społeczną na mieszkańca	r Pears.	-,062	-,058	-,069	,080
	p	,225	,260	,181	,118
5d. Kwoty dodatków mieszk. świadczeń rodzinnych, zasiłków rodzinnych i zasiłków pielęgnacyjnych w przeliczeniu na mieszkańca	r Pears.	-,357**	-,356**	-,316**	-,032
	p	<,001	<,001	<,001	,537
5e. Ludność na aptekę ogólnodostępną	r Pears.	-,162**	-,170**	-,115*	-,193**
	p	,002	<,001	,025	<,001
5f. Dzieci w przedszkolach i innych formach wychowania przedszkolnego na 1 tys. dzieci w wieku 3-6 lat	r Pears.	,354**	,350**	,323**	,278**
	p	<,001	<,001	<,001	<,001
5g. Odsetek dzieci do 3 lat objętych opieką w żłobkach	r Pears.	,358**	,357**	,313**	,241**
	p	<,001	<,001	<,001	<,001

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

Analogiczna analiza przeprowadzona na danych z powiatów do 50 tys. mieszkańców pokazuje analogiczne zależności, jednak związki te nie okazały się w większości istotne statystycznie (por. tabela 13). W tych powiatach jedynie liczba dzieci w wieku przedszkolnym

uczęszczających do tych placówek była istotnie skorelowana z liczbą udzielonych nieodpłatnych porad prawnych.

Tabela 13. Macierz korelacji – czynnik socjalny – powiaty do 50 tys. mieszkańców (N=87)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywat.	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
5a. Liczba rodzin korzystających z pomocy społecznej	r Pears.	,111	,111	,050	-,107
	p	,307	,306	,643	,324
5b. Rodziny korzystających z pom. społ na 1 tys. mieszk.	r Pears.	,031	,053	-,056	,109
	p	,773	,623	,609	,317
5c. Wydatki na pomoc społeczną na mieszkańca	r Pears.	,005	-,040	,145	,029
	p	,963	,715	,181	,787
5d. Kwoty dodatków mieszkaniowych, świadczeń rodzinnych, zasiłków rodzinnych i zasiłków pielęgnacyjnych na mieszkańca	r Pears.	-,068	-,100	,072	,035
	p	,531	,355	,510	,745
5e. Ludność na aptekę ogólnodostępną	r Pears.	,028	-,030	,196	,028
	p	,798	,786	,069	,795
5f. Dzieci w przedszkolach na 1 tys. dzieci w wieku 3-6 lat	r Pears.	,188	,215*	,001	,042
	p	,081	,046	,991	,699
5g. Odsetek dzieci do 3 lat objętych opieką w żłobkach	r Pears.	,171	,161	,109	,023
	p	,114	,136	,314	,836

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

3.6. Czynnik aktywności społecznej

W ramach hipotezy postawionej w odniesieniu do zmiennych charakteryzujących aktywność społeczną mieszkańców powiatu przewidywano, że mieszkańcy bardziej aktywni w skali makro, a więc częściej rejestrujący firmy, częściej biorący udział w wyborach i częściej podejmujący aktywność zawodową, będą częściej korzystać z nieodpłatnej pomocy prawnej i obywatelskiej. Hipotezę tę udało się potwierdzić w odniesieniu do bezwzględnej liczby porad, ale nie w przypadku ich liczby przypadającej na tysiąc mieszkańców. Wszystkie z tych zmiennych były istotnie statystycznie i pozytywnie skorelowane z liczbą udzielonych porad prawnych i obywatelskich, a ze względną liczbą porad jedynie wysokość frekwencji w poprzednich wyborach samorządowych, ale, co ciekawe, negatywnie (por. tabela 14). Najsilniej spośród tych zmiennych oddziaływała na liczby porad względna liczba podmiotów zarejestrowanych w bazie Krajowego Rejestru Urzędowego Podmiotów Gospodarki Narodowej – REGON.

Tabela 14. Macierz korelacji – czynnik aktywności społecznej – wszystkie powiaty (N=380)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. miesz.
6a. Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	r Pearsona	,519**	,516**	,465**	,093
	p	<,001	<,001	<,001	,072
6b. Frekwencja wyborcza do sejmików województw w 2018 r.	r Pearsona	,131*	,126*	,132*	-,222**
	p	,010	,014	,010	<,001
6c. Liczba osób pracujących do liczby mieszkańców w wieku produkcyjnym	r Pearsona	,264**	,254**	,263**	-,018
	p	<,001	<,001	<,001	,733

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

Co ciekawe, w małych powiatach wszystkie zaobserwowane związki między czynnikiem aktywności społecznej a liczbą nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich znikają, a wskaźnik frekwencji wyborczej okazuje się negatywnie skorelowany zarówno z ogólną liczbą porad, jak i z tą liczbą porad przypadającą na tysiąc mieszkańców.

Tabela 15. Macierz korelacji – czynnik aktywności społecznej – powiaty do 50 tys. mieszkańców (N=87)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk
6a. Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	r Pearsona	,027	,027	,011	-,012
	p	,803	,801	,917	,915
6b. Frekwencja wyborcza do sejmików województw w 2018 r.	r Pearsona	-,219*	-,210	-,128	-,325**
	p	,042	,051	,239	,002
6c. Liczba osób pracujących do liczby mieszkańców w wieku produkcyjnym	r Pearsona	,005	,009	-,012	-,025
	p	,966	,933	,910	,818

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

* . Korelacja istotna na poziomie 0.05 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

3.7. Czynnik zagrożeń społecznych

Z kolei zaś nie udało się jednoznacznie potwierdzić ostatniej z postawionych hipotez – o związku liczby udzielanych nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich ze wskaźnikami charakteryzującymi trzy wymiary zagrożeń społecznych – względnymi liczbami dokonanych na obszarze powiatu przestępstw i samobójstw oraz przydarzających się wypadków drogowych. Żadna z tych zmiennych nie podnosiła istotnie statystycznie liczby udzielanych

porad, ani we wszystkich powiatach ani w tych najmniejszych (por. tabele 16 i 17). Wysokość współczynnika przestępczości na 100 tys. mieszkańców podnosiła zaś nieznacznie wskaźnik udziału liczby porad do liczby ludności powiatu. Wydaje się to ciekawym wynikiem, ale brak jednoznacznego związku dla wszystkich zmiennych zależnych nie umożliwia wyciągania z niego zbyt daleko idących wniosków.

Tabela 16. Macierz korelacji – czynnik zagrożeń społecznych – wszystkie powiaty (N=380)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
7a. Przestępstwa stwierdzone ogółem na 100 tys. mieszk.	r Pearsona	,083	,079	,084	,174**
	p	,108	,124	,104	<,001
7b. Samobójstwa zakończone zgonem na 100 tys. mieszk.	r Pearsona	-,087	-,086	-,079	-,010
	p	,090	,093	,125	,849
7c. Wypadku drogowe na 100 tys. mieszkańców	r Pearsona	,039	,036	,041	-,039
	p	,454	,480	,427	,445

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 17. Macierz korelacji – czynnik zagrożeń społecznych – powiaty do 50 tys. mieszkańców (N=87)

		Oa. Liczba porad ogółem	Ob. Liczba nieodpł. porad prawnych	Oc. Liczba nieodpł. porad obywatelskich	Od. Liczba porad na 1 tys. mieszk.
7a. Przestępstwa stwierdzone ogółem na 100 tys. mieszk.	r Pearsona	,084	,059	,118	,130
	p	,441	,589	,276	,232
7b. Samobójstwa zakończone zgonem na 100 tys. mieszk.	r Pearsona	,112	,086	,132	,081
	p	,303	,427	,221	,457
7c. Wypadku drogowe na 100 tys. mieszkańców	r Pearsona	-,049	-,008	-,151	,008
	p	,655	,941	,162	,942

** . Korelacja istotna na poziomie 0.01 (dwustronnie).

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych i opisanych w poprzednim punkcie analiz korelacyjnych nie można niestety wyciągać zbyt daleko idących wniosków o makrospołecznych czy strukturalnych uwarunkowaniach częstości korzystania z nieodpłatnej pomocy prawnej i nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego. Niewątpliwie najsilniejszym czynnikiem wpływającym na liczby tych porad jest po prostu liczba ludności zamieszkującej w powiecie czy też poziom jego zurbanizowania. To właśnie wskaźniki tej urbanizacji i zmienne z nią powiązane, takie jak większa gęstość zaludnienia, wyższy odsetek ludności miejskiej, uczestnictwo w imprezach masowych (organizowanych najczęściej w dużych miastach), wyższe dochody samorządu przypadające na mieszkańca, wyższe przeciętne miesięczne wynagrodzenie mieszkańców, niższe bezrobocie i liczba posiadanych samochodów, wyższy wskaźnik rozwodów i przyrostu naturalnego, wyższy udział dzieci uczęszczających do przedszkoli i żłobków, dostępność aptek, większa liczba zarejestrowanych firm i wyższa aktywność zawodowa były najsilniejszymi predyktorami liczby nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich.

Jednocześnie trzeba wskazać, że spośród analizowanych jednostek samorządu terytorialnego najwięcej mieszkańców mają miasta na prawach powiatu, czyli największe miasta, co potwierdza obserwowaną zależność, że liczby udzielanych nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich rosną wraz z wielkością miejscowości. W dużych miastach po prostu dostępność tych usług, tak samo jak i każdych innych usług publicznych, jest po prostu zdecydowanie lepsza – łatwiej dojechać do punktu świadczenia takiej pomocy i znaleźć o nim informacje.

Dla jeszcze lepszego podsumowania ewentualnego wpływu analizowanych zmiennych niezależnych na zmienne zależne przeprowadzono na zakończenie analizę regresji liniowej, metodą selekcji postępującej dla dwóch z czterech zmiennych zależnych – ogólnej liczby udzielonych w 2022 r. nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich oraz liczby tych obu rodzajów porad przypadającej na tysiąc mieszkańców powiatu.

Do zbudowania tych dwóch modeli wyjaśniających poziom i zmienność wymienionych wyżej zmiennych zależnych wybrano omawiane zmienne ze wszystkich czynników, poza

pierwszym – związanym z organizacją systemu nieodpłatnego poradnictwa. Analiza wielowymiarowa, m.in. wykorzystana tu analiza regresji liniowej, polega na automatycznym budowaniu modelu wyjaśniającego poziom zmiennej zależnej, czyli funkcji (w tym przypadku funkcji prostoliniowej) opisującej przyjmowane przez nią wartości, przez wartości zmiennych niezależnych.

Metoda selekcji postępującej polega na kolejnym wprowadzaniu do modelu zmiennych najsilniej skorelowanych ze zmienną zależną i kontrolowaniu, czy nowy układ modelu istotnie poprawia jego jakość (odsetek wyjaśnionej wariancji, czyli zmienności, zmiennej zależnej). Wprowadzanie kolejnych zmiennych zatrzymuje się, gdy wprowadzenie kolejnej nie poprawia już istotnie jakości modelu. Dla zmiennej „ogólna liczba udzielonych w 2022 r. nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich” procedura ta zatrzymała się po wprowadzeniu czterech zmiennych: liczby mieszkańców na koniec 2022 r., wskaźnika urbanizacji, liczby rodzin korzystających z pomocy społecznej oraz liczby rodzin korzystających z pomocy społecznej przypadającej na tysiąc mieszkańców. Wartość wyjaśniająca takiego modelu była bardzo wysoka – R^2 wynoszące 0,886 oznacza, że model wyjaśnia 88,6% wariancji zmiennej zależnej (por. tabela 18). Tym samym zaś te cztery zmienne pozwalają przewidywać w prawie 90% przypadków liczbę udzielanych porad prawnych i obywatelskich.

Tabela 18. Model regresji liniowej metodą selekcji postępującej dla zmiennej: ogólna liczba udzielonych w 2022 r. nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich

Model		Współczynniki niestandardyzowane		Współczynniki standardyzowane	t	Istotność
		B	Błąd standardowy			
(Stała)		-115,677	113,436		-1,020	,309
2a. Liczba mieszkańców na koniec 2022 r.		,008	,001	,647	10,312	<,001
2d. wskaźnik urbanizacji		9,482	1,048	,167	9,047	<,001
5a. Liczba rodzin korzystających z pomocy społecznej		,098	,026	,233	3,785	<,001
5b. Udział rodzin korzystających z pomocy społecznej na 1000 mieszkańców		-7,671	2,519	-,082	-3,045	,002
R	R-kwadrat	Skorygowane R-kwadrat		Błąd standardowy oszacowania		
,941 ^a	,886	,884		527,833		

Źródło: opracowanie własne.

Budowa modelu dla zmiennej „ogólna liczba udzielonych w 2022 r. nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich przypadającej na tysiąc mieszkańców powiatu” zatrzymała się na drugim kroku – po wprowadzeniu jedynie dwóch zmiennych: wskaźnik urbanizacji i liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 10 tys. mieszkańców. Jakość tak stworzonego modelu była zdecydowanie niższa, niż dla pierwszej ze zmiennych zależnych – wyjaśniał

on jedynie 22,5% wariancji analizowanej zmiennej (por. tabela 19). Analizy te pokazują, że to te zmienne niezależne najlepiej wspólnie wyjaśniają zróżnicowanie liczby udzielanych w powiatach nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich, a pozostałe ze zmiennych niezależnych są silnie skorelowane z tymi wprowadzonymi do modeli i nie dodają do nich już żadnej istotnej mocy wyjaśniającej. Pokazują również, że o ile dosyć łatwo przewidzieć jest bezwzględną liczbę porad udzielanych w powiecie na podstawie po prostu rozmiarów ludności tego powiatu, to już próba wyjaśnienia rozmiarów względnej (przypadającej na tysiąc mieszkańców) liczby tych porad okazała się dużo mniej skuteczna. Wydaje się więc, że tak rozumiane natężenie liczby porad w powiecie jest również, choć w raczej niewielkim stopniu, związane z poziomem urbanizacji, ale jednak w większym stopniu zależy ono od czynników, których w niniejszym badaniu nie udało się zidentyfikować.

Tabela 19. Model regresji liniowej metodą selekcji postępującej dla zmiennej: ogólna liczba udzielonych w 2022 r. nieodpłatnych porad prawnych i obywatelskich przypadającej na tysiąc mieszkańców powiatu

Model		Współczynniki niestandardyzowane		Współczynniki standardyzowane	t	Istotność
		B	Błąd standardowy	Beta		
(Stała)		10,297	,765		13,460	<,001
2d. Wskaźnik urbanizacji		,093	,009	,541	10,262	<,001
6a. Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. mieszkańców		-,003	,001	-,184	-3,492	<,001
R	R-kwadrat	Skorygowane R-kwadrat		Błąd standardowy oszacowania		
,474 ^c	,225	,221		4,158		

Źródło: opracowanie własne.

Obserwowane zależności między zmiennymi zależnymi a niezależnymi, co do zasady, były podobne także w powiatach najmniejszych, do 50 tys. mieszkańców, choć często zarówno przez ograniczenia liczebności próby, jak i wykluczenie z analizy zróżnicowania wielkości miejscowości, nie okazywały się one istotne statystycznie. Z tych samych powodów zrezygnowano w tym miejscu z przeprowadzenia analogicznej do opisanej powyżej analizy wielowymiarowej.

Niewątpliwie w tych powiatach najmniejszych, często z niską gęstością zaludnienia, odległości, jakie miałyby pokonać mieszkańiec do punktu nieodpłatnej pomocy prawnej lub obywatelskiej, mogą być znaczne, co może istotnie utrudniać skorzystanie z takiej pomocy.

Analizowane dane dla tych małych powiatów nie dają prostej odpowiedzi na pytanie, czy ewentualna zmiana (czyli zwiększenie) liczby punktów świadczenia nieodpłatnego poradnictwa (zarówno nieodpłatnej pomocy prawnej, jak i nieodpłatnego poradnictwa obywatelskiego) lub ich lokalizacji podniosłaby liczbę udzielanych porad, gdyż z samej ustawowej

zasady określania liczby punktów pomocy prawnej wynika, że w każdym z nich były dwa takie punkty. Jednak dane dla wszystkich powiatów pokazują jednoznaczny, w sumie też bardzo oczywisty, związek liczby porad i liczby punktów ich świadczenia.

Tym samym można podejrzewać, że zwiększenie liczby punktów może zwiększyć liczbę świadczonych w nich porad, także w powiatach najmniejszych.

Bibliografia

- Bartnik A.S., Kowalska K.J., *Nieodpłatna pomoc prawna*, Warszawa 2019.
- Czernicki F., *Ustawa o nieodpłatnej pomocy prawnej. Wnioski z ośmiu lat funkcjonowania i propozycje zmian*, Instytut Spraw Publicznych, ANALIZY I OPINIE #2 (153)/2023, <https://www.isp.org.pl/pl/publikacje/ustawa-o-nieodplatnej-pomocy-prawnej-wnioski-z-osmiu-lat-funkcjonowania-i-propozycje-zmian> (dostęp: 10 kwietnia 2024 r.).
- Daniluk D., *Nieodpłatne poradnictwo obywatelskie w świetle ustawy o nieodpłatnej pomocy prawnej, nieodpłatnym poradnictwie obywatelskim oraz edukacji prawnej. Wymiar teoretyczny i praktyczny*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2022, nr 10.
- Przywora B., Wróbel A., *Analiza prawnoporównawcza sposobów finansowania oraz metod weryfikacji jakości systemu pomocy prawnej i poradnictwa obywatelskiego na tle wybranych państw europejskich*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2022, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2022/12/IWS_Przywora-B.-Wrobel-A._Analiza-prawnoporownawcza-sposobow-finansowania-oraz-metod-weryfikacji-jakosci-systemu-pomocy-prawnej.pdf (dostęp: 1 kwietnia 2024 r.).
- Przywora B., Wróbel A., *Poradnictwo obywatelskie w świetle badań prawnoporównawczych*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2020, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2021/01/IWS_Przywora-B.-Wr%C3%B3bel-A._Poradnictwo-obywatelskie-w-%C5%9Bwietle-bada%C5%84-prawnopor%C3%B3wnawczych.pdf (dostęp: 1 kwietnia 2024 r.).
- Winczorek J., *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, „Państwo i Prawo” 2016, nr 12.